

EL-KÂMİL'İN İSTANBUL KÜTÜPHANELERİNDEKİ YAZMA NÜSHALARI

AHMET SUBHI FURAT

Büyük edip ve dil âlimi el-Mubberred'in (v. 285/898) en çok hatırlanan kitabı el-Kâmil'in, Arap edebiyatında edeb sâhasının en önde gelen eserlerinden biri olduğu malumdur. Esasında bu değerlendirme eskilere uzanır. Nitekim İbn Haldûn (v. 808/1405) bu eserin el-Câhiz'in (v. 255/868) el-Beyân ve't-tebyîn'i, İbn Kuteybe'nin (v. 276/889) Edeb el-kâtib'i, Ebû 'Alî el-Kâlî'nin (v. 356/967) K. en-Nevâdir'i ile birlikte edep sahasının dört büyük temel eserinden biri olarak görüldüğünü söyler (bk. A. S. Furat, Arap Edebiyatı Tarihi, s. 228; ayrıca bk. s. 236). Hatırlatmakta fayda var: Mubberred (285/898) bu eserini olgun bir devresinde yazdı. Eserinde atasözlerini, mev'izeleri, hutbeleri, şiir ve târih ile ilgili rivayetleri dil ve gramer bakımından izâh ediyor; böylece devrinin münevverine gerekli olan bilgileri, ciddî bilgilerin yanısıra, hikâyeler, târihî bilgiler ve şiirler aracılığı ile veriyordu. Bu değerli eser, Ebu'l-Hasan 'Alî b. Suleymân el-Ahfeş kanalıyla yayıldı.

ez-Zubeydî (371/981), Ebu'l-Hasan 'Alî b. Suleymân el-Ahfeş'ten bahsederken, bizzat onun ağzından şu rivâyete de yer verir. Buna göre, halife el-Mu'temid'in de vezirliğini yapmış olan İbrahim b. el-Mudebbir (279/892), Mubberred'ten, hem sohbet arkadaşı, hem de oğlunun eğitimini yürütecek biri için yardımcı olmasını istemiş, o da Ebu'l-Hasan el-Ahfeş'i göndermişti (s. 115). Bu bize, Mubberred'in son yıllarında bu öğrencisine olan güvenini de gösterir. el-Kâmil'in bazı nüshalarının başında görülen kayıtlar da Ebu'l-Hasan el-Ahfeş'in, hocası nezdindeki yerini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Buna göre el-Kâmil, müellifinin de hazır bulunduğu meclislerde, el-Ahfeş'in önünde okunmuştur (Ayrıca nüsha tavsiflerine de bakınız).

Ebu'l-Hasan el-Ahfeş, bu mevkiine rağmen, tabakâta dâir eserlerde gereği kadar yer almamış görülmektedir. Nitekim Ebu't-Tayyib el-Luğavî (351/962), bu türün elimizde bulunan en eskisi olan eseri Merâtib en-naḥvîyin de onu, bir gramer tarihçisi olarak ayrı bir yerde ele almaz. Sadece girişte hatırlatır; burada (s. 2) kendi devrinin nahiv sahasındaki âlimlerini

şöyle tenkit eder: Onlar "el-Ahfeş şöyle dedi" derler, ama bunun Ebu'l-Hattâb el-Ahfeş mi, Ebu'l-Hasan Sa'îd b. Mes'ade el-Ahfeş mi, Ebu'l-Hasan b. Mubârak el-Kûfî mi yoksa Muhammed b. Yezîd (el-Mubberred)'in arkadaşı Ebu'l-Hasan 'Alî b. Suleyman el-Ahfeş mi olduğunu tefrik edemezler. Onun, bu tür tenkitler yöneltmesine rağmen, bunlardan sadece ilk ikisine ayrı bölümler açması; diğer ikisini zikretmemesi, hele "Muhammed b. Yezîd ve onun talebeleri" adı altındaki bölümde (s. 83) 'Alî b. Suleyman el-Ahfeş'e yer vermemesi, hayli dikkat çekicidir.

ez-Zubeydî (371/981), bugün için, Mubberred'in talebelerine eserinde en fazla yer veren gramer tarihçisi olarak görünüyor. Ebû 'Ubeydillah el-Merzubânî (381/991), el-Yağmürî'nin ihtisarı içinde bize ulaşan el-Muktebes'inde (s. 341), Ebu'l-Hasan el-Ahfeş'i ayrı bir başlık içinde ele almakta ve fakat onunla ilgili birkaç şiir rivâyetinin dışına çıkmamaktadır. Hamevî'nin (626/1229), bu dilci ile ilgili olarak verdiği bilgiler arasında işe yarananlar, el-Merzubânî'ninkilerdir (İrşâd el-erîb, XIII, 246-247). Bu tür eserler arasında en geniş bilginin, İn bâh er-ruvât'ta (II, 276-278) bulunduğunu yadırgamıyoruz. Kendinden önceki kaynakların, husûsiyle Merâtib en-naḥviyyin ile Zubeydî'nin eserindeki bilgileri toplamış olan bu eserde de yeni bir şey bulamadığımızı ilâve edelim.

Bu değerli eserin bugün elimizde pekçok yazma nüshası var. Birkaç defa da basılan (bk. msl. İstanbul 1286/1869; Leipzig 1892 (nşr. W. Wright, I-II), Kahire 1355/1936) bu eserin İstanbul kütüphanelerinde değerli nüshaları bulunmaktadır. İçlerinde oldukça eski nüshalarla, değerli birkaç âlimin kırâat ve semâ kaydı bulunan bu nüshaları yakından tanımak, el-Kâmil'in nerelerde, hangi muhitlerde okunduğunu tesbitte de fayda sağlayacaktır.

İstanbul'daki kütüphanelerde, yeni bir baskıda dikkate alınması gereken nüshalar da bulunuyor. Bunların başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz:

FÂTİH (Süleymâniye), nr. 4022

19,5x27,2 (14,5x22) cm eb'adında 3+248+2 varak. İçi ebru kağıt kaplı, miklebli, şîrâzeli ve şemseli kahverengi meşin bir cilt. Tâmir görmüş olan bu ciltte, varaklarda Mağribî yazı ile 27 satır yer alıyor. Metinde sözbaşları iri ve koyu kahverengi ile kaydedilmiş.

Hemen hemen her varakta, kenarlarda açıklamalar var. Kırmızı ile verilen nüsha farkları arasında ج (cîm) (3a, 4b, 5b, 11b, 16b, 19a, 70b v.d.) ve د dâl (12a, 16a, 19a, 46a, 47a, 56b, 88a, 202b v.d.) en fazla yer alıyor. Ayrıca صح (saḥḥa) (7b, 8a, 10b, 14a, 21a, 23b v.d.) ile قال ابو جعفر kale Ebū Ca'fer (7a, 10a, 11a, 12a, 13a, 15a, 24a, 44a, 55a, 74b v.d.), قال ابو الحسن kale Ebu'l-Hasan (16a, 26b, 44a, 57a, 69b) de sıkça rastlananlar arasında.

Nüshanın 1a varağında görülen başlık, metnin, Ebu'l-Hasan 'Alî b. Süleyman en-Nahvî el-Ahfeş'in rivayeti olduğunu gösteriyor. Buradaki kayıttan bu nüshada ayrıca, Ebu'l-Hasan el-Ahfeş'in ilâveleri ile Ebū 'Alî el-Âmidî Ibn Meccek ve el-Curcânî'nin ilâvelerinin de bulunduğu anlaşılıyor. Bunlar arasında Ebū Ca'fer M. b. A. el-Curcânî'nin (368/978), eş-Şerâbî el-Edîb (415/1024) diye tanınan Şamlı dil âlimi Ahmed b. 'Alî er-Rummânî'nin hocası olduğu anlaşılıyor. Nitekim Ahmed er-Rummânî, Ibn es-Sikkî'tin İslâh el-mantîk adlı meşhur eserini bu hocasından rivâyet etmiştir. es-Suyûtî ondan bahsederken "Bir edip ve dil âlimi idi" der ve nâdir kelimeler kullandığı için kulağa hoş gelmeyen şiirleri olduğunu da ilâve eder. Ebū 'Alî el-Hasan b. İbrâhîm el-Âmidî, söz konusu İslâh el-mantîk'ı, Ebū Ca'fer M. el-Curcânî'ye rivâyet ettiğine göre, daha yaşlı olabilir. Ancak bu el-Âmidî hakkında fazla şey bilmediğimizi söyleyelim. Aynı şeyi ne yazık ki şimdilik Ibn Meccek için de söylemek durumundayız.

Fatih nüshası 1b'de şöyle başlıyor:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰی مُحَمَّدٍ ... قَالَ ابُو الْحَسَنِ
سَلِیْمَانَ بِنِ اَمِیْنِ الْكَاتِبِ فَرَاتٍ عَلٰی اَبِی جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ الْجَرَجَانِیِّ قَالَ حَدَّثَنَا
ابُو الْحَسَنِ عَلٰی بِنِ مُحَمَّدٍ مَجَاكُ الْفَقِیْهِ فِی دَارِهِ بِمِصْرَ قِرَاءَةً مِّنْیْ عَلَیْهِ وَهُوَ
یَنْظُرُ فِی اَصْلِهِ بَعْدَ اَنْ فَايَلَتْ كِتَابِیْ كِتَابَهُ قَالَ سَمِعْتُ هَذَا الْكِتَابَ مِنْ
الْاَخْفَشِ عَلٰی بِنِ سَلِیْمَانَ النَّحْوِیِّ فِی سَنَةِ ثَمَانٍ وَتَسْعِیْنِ وَ مَائَتِیْنِ قَالَ اَمَلِیْ
بِاِیْنَا اَكْثَرَ الْكِتَابِ. اَمَلَا قَرَأَ عَلَیْهِ بِاَفِیْهِ وَ اَنَا اَسْمِعُ ...

Burada yer alan kaydın, nüshanın rivâyet yollarını göstermesi bakımından değeri olduğundan açıklanmasında fayda vardır. Buna göre Ebu'l-Hasan 'Alî b. Muhammed Meccek el-Faḥîh, Mısır'daki evinde bu eseri Ebū Ca'fer M. b. Ahmed el-Curcânî'ye (368/978) okutmuş, Ebu'l-Hasan Süleyman b. Emîn el-Kâtib de bunu Ebū Ca'fer el-Curcânî'den okumuştur. Ebu'l-Hasan 'Alî b. Muhammed şu bilgiyi de ekliyor: Ben bu kitabı 298 yılında el-Ahfeş'ten

dinledim; kitabın büyük kısmını bize yazdırtmış ve benim de bulunduğum bir sıra da eserin geri kısmı ona okunmuştu.

Yine aynı varakta Ebū Ca'fer el-Curcānī de şu bilgiyi veriyor: Bu eser, benim dinlediğim sırada Ebū 'Alī el-Āmidī'ye okundu; o da "Bu eseri el-Ahfeş'in huzurunda okudum" dedi. Ebū Ca'fer şu mālūmatı da ekliyor: Bu kitabın bir kısmını, Ebū Bekr Muḥammed b. 'Uyeyne'den dinledim, o bana geri kısmı için de icazet verdi. Ebū Bekr de "Ben bunu el-Ahfeş'ten dinledim" dedi. Nihayet Ebū Ca'fer'in şu haberi de kaydedilmeli: Bu rāviler birlikte şöyle dediler: el-Ahfeş şöyle dedi: Bu kitap bana, Ebu'l-'Abbās el-Ezdi'nin huzurunda okundu".

el-Ahfeş ile ilgili bilgilere bu nüshanın sonunda da rastlıyoruz. Nitekim metnin (var. 248^a):

... قرأها من أولها إلى آخرها أبو الحسن علي بن سليمان الاخفش
النحوي على المؤلف ... و عارضها مع المبرد بالنسخة التي بخط يده مرات ...

şeklinde bitmesinden sonra şu bilgiler görülüyor: Ebu'l-Ḥasan 'Alī b. Suleyman el-Ahfeş, bu nüshayı baştan sona kadar müellifi Ebu'l-'Abbās Muḥammed'e okudu.

LÂLELİ (Süleymâniye), nr. 1901

4+262+2 varaklı meşin bir cilt. 18.2x27.7 (11.5x19.8) cm. eb'adında. Koyu kahverengi meşin bir cilt, yıldız zeminli, gömme şemseli, miklebli ve şirâzeli. Metin, içi altın yaldızlı bir cedvel içinde olup nesihle yazılmıştır. Satır sayısı 27 olup söz başları bazan surhla verilmiştir. Kağıt âharlı; varak altlarında reddiyeler görülmektedir.

Istinsah tarihi olmayan bu muahhar nüshada bazı varaklarda (msl. 13b, 14a, 15a, 20b, 27b, 136a, 157a, 187b) cedvel dışında notlar, tashih kayıtları (msl. 26a, 50b) ile farkların gösterildiği nüsha kısaltmaları (bk. msl. خ h (45a, 48b, 95b), ع (164b)) görülüyor.

LÂLELİ (Süleymâniye), nr. 1902

17x24.2 (12.5x19.5) cm. eb'adında kahverengi, şirâzeli, miklebli meşin

bir cilt içinde 2+408+3 varak. Cilt üzerinde bulut ve hatâi motifli şemse ve salbek var. Kağıt orta âharlı olup nesta'lik yazısı, bazı varaklarda (msl. 34 a-b, 86a-153b, 160-174b vd.) değişiyor. Sözbaşları surh ile, varaklardaki satır sayısı 25.

Metin 1b'de başlıyor. Burada başta yeralan kayıt, Fâtih 4022 nüshası ile aynı. Kısaca belirtmek gerekirse, bu nüsha, Suleyman b. Emîn el-Kâtib'in olup, Ebû Ca'fer el-Curcânî'den dinlemiştir. Ebû Ca'fer el-Curcânî eseri, Ebu'l-Hasan 'Alî b. Meccek, Ebû 'Alî el-Huseyn b. İbrahim el-Âmidî, Ebû Bekr Muhammed el-Mu'âyitî, Ebu'l-Fevâris Ahmed b. Muhammed ve el-Kâtib İbn eŞ-Şîr'den dinlemiştir. Bunlar arasında İbn Meccek, el-Âmidî, ve el-Mu'âyitî aynı eseri el-Ahfeş'ten; Ebu'l-Fevâris, İshâk b. İsmâ'il'den; el-Kâtib İbn eŞ-Şîr ise İbn Şemerdel'den dinlemişlerdir.

Burada Ebû Ca'fer el-Curcânî'nin şu ifâdesi de hatırlatılmalıdır. (1b) Bu eserde dayanağım, 'Alî b. Meccek ile el-Âmidî'dir. Bu kayıttan sonra eser aynı varakta

... قال ابو العباس محمد بن يزيد الحمد لله حمدا كثيرا

diye başlamaktadır.

Eserin sonu (408b):

... و نستغفر الله مما قلنا من عمد و قصد و زلل و خلل و نقول سبحانه
و بحمده سبحان الله العظيم هذا آخر كتاب الكامل تأليف أبي العباس
محمد بن يزيد المعروف بالمبرد الأزدي النحوي رحمه الله تعالى.

REİSULKÜTTAP (Süleymaniye), nr. 870.

Koyukahverengi meşin bir cilt içinde 18x26.8 (12.2x19.5) cm. eb'adında 3+159+2 varak. Harekeli bir Mağribî yazı ile kaleme alınmış eserde, varaklarda 24 satır bulunuyor. Cilt miklebli, şîrâzeli, hatâi motifli gömme şemse ve salbekli. Mikleblük üzerinde de küçük bir şemse var; kapak içleri ebru çiçek kağıt kaplı.

Bazı varaklarda (2b, 4a, 8a, 10b, 15b, 21a, 30b, v.d.) خ h, bazılarında ise صح f (bk. msl. 14b, 24b) nüsha kısaltmaları görülüyor. Bazı varaklarda

(19a, 35b, 40a, 46a, 53b, 102a) şahha kaydı yer alıyor.

Bu cilt, 1a'da yeralan es-Sifr el-evvel yazısından da anlaşılacağı üzere, eserin ilk cildidir. 1a'da ayrıca Ebū Hayyān el-Endelūsī'nin (745/1344) hattıyla olduğu kaydedilen bir kıraat kaydı görülüyor.

Eser, 1b'de şöyle başlıyor:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وَ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰی مُحَمَّدٍ نَبِیِّهِ الْکَرِیْمِ

حدثنا ابو عثمان سعید بن جابر قال حدثنا ابو الحسن بن علی بن سلیمان الاذوقش قراءة آیه قال قرئ لی هذا الكتاب علی أبی العباس محمد بن یزید الحمد لله حمداً كثيراً يبلغ ...

Yine aynı varakta (1b) yeralan bir kayıta 324/935 yılında ölen Sa'ıd b. Cābir el-Kilābī el-İşbīlī'nin bu eseri Endülüs'te rivāyet ettiği anlaşılıyor.

Eser, 159a'da ikinci cildin geleceği haberiyle sona eriyor.

REİSULKÜTTAP (Süleymaniye), nr. 871.

18x26.5 (12.3x19.5) cm eb'adında 2+168+1 varak. Hatâi motifli, gömme şemse ve salbekli meşin bir cilt. Miklep üzerinde de küçük bir şemse var. Orta āharlı kağıt üzerinde Magribi yazı ile 24 satır; söz başları iri koyu kahverengi. Bazı varaklar (109a, 139b, 143a, 168b) yanma tehlikesi ile karşı karşıya.

İlk ciltte olduğu gibi bazı varaklarda (7a, 232a, 25a, 139b) ح h. nüsha kısaltması yer alıyor. صح şahha kaydına bu ciltte de (14b, 21b, 34b) rastlanılıyor.

Zahriye varağında (1a) es-sifr eş-şānı başlığı taşıyan eser 1b'de başlıyor:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ صَلَوٰهٖ مَا یَجُوزُ فِیْهِ یَفْعَلُ وَ مَاضِیْهِ فَعَلَ ...

Eser 168b'de, diğer yazmalardaki normal şekliyle sona eriyor ve burada eserin 527/1132 tarihinde tamamlandığı kaydı yer alıyor. Aynı varakta ayrıca 618/1221 kayıtlı bir kıraat kaydı görülüyor.

ŞEHİT ALİ PAŞA (Süleymaniye), nr. 2142.

17.5x25.3 (12.3x19) cm. eb'adında 3+179+4 varak. Kısmen harekeli, Mağribi yazı ile 40 satır. Söz başları koyu kahverengi büyük harflerle; şîrâze dağılmak üzere, hatâi motifli gömme şemse, salbek ve miklebli.

Kenarlarda, bazı varaklarda (bk. 6a-b, 10a-b, 13a-b, 38a) açıklamalar ve matlab kayıtları var. Bazı varaklardaki (bk. msl. 1b, 3a, 5a, 6a v.d.) مفسر... مفسر mufessiruhu kaydı dikkati çekiyor.

1a'da üstte ve ortada siyah mürekkeple "min el'tâf ni'amillâh 'alâ 'abdihi Velieddîn Cârullâh sene 1131" temellük kaydı (Oysa eser şu anda Şehit Ali Paşa Kütüphanesi'nde bulunuyor!); yine aynı varakta bir mühür içinde "Vakafe haze'l-kitab Ebû 'Abdillâh Velieddîn Cârullâh bişart en la yahruce min hizânetihi" kaydı görülüyor.

1b'de başlayan eserin girişinde bu kitabın, Muberrred'in huzurunda 'Ali b. Suleymân el-Ahfeş'e okunduğu kaydı yeralıyor. Eser 179b'de normal şekilde bittikten sonra, tamamlandığından dolayı ayrıca dualar yeralıyor ve fakat istinsah târihi taşıyor.

HAMİDİYE (Süleymâniye), nr. 1177

18.2x28 (9.5x20) cm. eb'adında 2+302+1 varaklı, miklepli, şîrâzeli ve şemseli meşin bir cilt. Eserin 3a, 5a, 13a, 20a, 21b, 126b v.d. yerlerinde görülen صح Şahha kayıtları, tashih gördüğünü ifade ediyor.

Eser, 1b'de şöyle başlıyor:

حدثنا ابو عثمان سعيد بن جابر قال حدثنا ابو الحسن علي بن سليمان الاخفش قراءة عليه قال قرئ لي هذا الكتاب على أبي العباس محمد بن يزيد المبرد الحمد لله حمدا كثيرا ...

Buradan, bu nüshanın Müberred'in huzurunda Ebu'l-Hasan el-Ahfeş'e okunduğunu ve Ebû 'Osmân Sa'id b. Câbir'in el-Ahfeş'ten naklettigini öğreniyoruz.

Sonda yeralan bir kayda göre (302b), 1166/1752 yılında istinsah edilmiş olan bu nüsha Ebû Hayyân el-Endelusi'nin nüshasından tashih edilmiştir. Yine bu varaktaki bir kayda göre Ebû Hayyân'ın bu nüshasından, eseri, şeyhi Cibril b. 'Abdillâh'a okuduğu (h. 718/1318) anlaşılıyor.

KÖPRÜLÜ nr. 1358

11.5x20.8 (7.9x18.1) cm. eb'adında, tâmir görmüş, miklebli, üzeri kağıt kaplı, sırtı kahverengi meşin bir cilt. Okunaklı bir nesta'lik ile yazılan nüshada satır sayısı 25-26 arasında.

Baş (1b)taki kayıttan bu eserin, Muberrred'in huzurunda Ebu'l-Hasan el-Ahfeş'e okunduğu; Ebü 'Osmân Sa'id b. Câbir'in de el-Ahfeş'ten rivayet ettiği anlaşılıyor.

Eser 334a'da bittikten sonra, Muberrred'in bazı nüshalarda zikrettiği işaret edilen "Haşim'in mektubunun tefsiri"ne yer verildiği (334 a-b) görülür; ama bu parça da tam değildir. Nüshanın daha sonraki varakları düşmüş görülüyor.

AYASOFYA (Süleymâniye), nr. 4191

Kapları yırtılmış, miklebi kopmuş bir halde meşin bir cilt içinde 8+310+2 varak. 17x29.4 (10.5x22) cm. eb'adında olup, nesta'lik ile yazılmış 25 satırlık metin yaldız cedvel içinde. Eserin ön ve arka kapağında yaldız zemin üzerinde kahverengi yaprak motifli şemse ve salbek var.

1b'de müzehhep bir serlevha yer alıyor ve metin burada başlıyor. Cedvelin sağ kenarındaki kayıttan, eserin Muberrred - el-Ahfeş - Sa'id b. Câbir rivâyetiyle geldiği anlaşılıyor. Biraz alttaki bir kayıttan "İbn Câbir'in bu eseri, 310/922 tarihinde el-Ahfeş'e okuduğu" (hâmiş) öğreniliyor.

Eserde görülen صح sahha kayıtları (bk. msl. 212a, 220b, 283b, ...) ile kenarda rastlanılan نسخة "nusha" işaretleri, tashih ve mukâbele gördüğünü düşündürüyor.